

Экспазіцыйныя комплексы ў літаратурным музеі (як і іншыя) могуць быць пабудаваны як на аднародных, так і на разнародных матэрыялах. Але ёсць адно выключэнне: у музейнай экспазіцыі не можа быць комплексу, пабудаванага цалкам на тэкстах. Тэкст можа выступаць у якасці экспаната, але не павінен адыгрываць галоўную ролю ў экспазіцыйным комплексе.

У апошнія дзесяцігоддзі ў літаратурных музеях адбыўся паварот ад манаграфічнага паказу жыцця і творчасці пісьменнікаў да больш шырокага адлюстравання ўсяго гісторыка-літаратурнага працэсу. Робіцца акцэнт на выяўленні сувязей літаратуры з эпохай, шырэй адлюстроўваецца тая рэчаіснасць, якая аказала ўплыў на станаўленне пісьменніка. Гэта не выпадкова, таму што перад літаратурнымі музеямі стаіць важная задача — зафіксаваць гісторыю функцыянавання літаратуры ў розныя гістарычныя эпохі.

1. *Медне Л.* Основные принципы литературных экспозиций // Методика литературных экспозиций: Сб. ст. — М., 1957. — Вып. 1. — С. 5—23.

2. *Сташкевіч А.Б.* Стварэнне музейных экспазіцый. Этап навуковага праектавання // Навуковае праектаванне музейных экспазіцый: Навук.-метад. зб. — Мн., 1996. — С. 6—17.

В.Е.Лявончыкаў,
прафесар

**АДЛЮСТРАВАННЕ РЭЛІГІЯНА-ЦАРКОЎНАЙ
ЛІТАРАТУРЫ Ў КРЫНІЦАХ БЕЛАРУСКАЙ
БІБЛІЯГРАФІІ (XV – пачатак XX ст.)**

Бібліяграфічнымі помнікамі, з якіх пачалася гісторыя беларускай бібліяграфіі, з'явіліся вопісы фондаў бібліятэк,

архіваў, кніжных магазінаў і іншых устаноў сістэмы дакументальных камунікацый. Менавіта першай бібліяграфічнай крыніцай, як лічыць гісторык і літаратуразнаўца А.Калубовіч [1], з'яўляецца вопіс кніг (“списание книг”) Траецкага манастыра ў Слуцку (XV ст.), складзены архімандрытам Язэпам Слуцкім (пазней Смаленскім епіскапам, а ў 1498—1501 г. праваслаўным мітрапалітам Вялікага княства Літоўскага). Гэты гістарычны факт даў падставу А.Калубовічу зрабіць выснову, што першым беларускім бібліёграфам з'яўляецца Язэп Слуцкі. У Траецкім манастыры, як сведчаць гісторыкі, быў багаты кнігазбор рэлігійных кніг, ён быў апісаны ў вопісу.

Багатыя кнігазборы рукапісных і друкаваных рэлігійных кніг былі ў бібліятэках Супрасльскага, Жыровіцкага, Віцебскага Маркава і іншых манастырах. Захаваўся вопіс бібліятэкі Супрасльскага манастыра (недалёка ад Гродна), заснаванага ў 1498 г. князем Хадкевічам. Ён складзены ў 1557 г. ігуменам архімандрытам Сергіем Кімбарам. Тут апісана 211 рукапісных рэлігійных кніг разнастайнага жанру: Святое Пісанне, гамілетычныя творы, звязаныя з прапаведніцкай дзейнасцю, агіяграфічныя творы.

Найбольш пашыраны былі на тэрыторыі Беларусі ў XV—XVIII стст. царкоўныя бібліятэкі. Але, як сведчыць даследчык рукапісных беларускіх кніг Мікола Нікалаеў [2], яны былі невялікія, напрыклад інвентар (вопіс) наваградскай Барысаглебскай царквы 1704 г. уключае толькі шэсць назваў рукапісных кніг: Актоіх, Трыёдзь, Устаў, Служэбнік, Ірмалой і Памяннік. У адрозненне ад манастырскіх бібліятэк тут, акрамя богаслужбовых кніг, былі апакрыфічныя творы, прызначаныя для чытання прыхаджанам. Ёсць звесткі пра бібліятэкі кардынала Юрыя Радзівіла, епіскапа Пінскага і Тураўскага Грыгорыя, канцлера Альбрэхта Гаштольда, родавыя бібліятэкі Сапегаў, Радзівілаў, Храптовічаў. У іх, як сведчаць вопісы бібліятэк, былі шматлікія рукапісныя і друкаваныя рэлігійныя кнігі. У грунтоўнай навуковай працы

Міколы Нікалаева “Палата рукапісная” [2] прааналізавана значная частка ацалелых рээстраў, інвентароў, вопісаў, каталогаў бібліятэк (манастырскіх, царкоўных, прыватных і інш.) з пункту гледжання адлюстравання ў іх рукапісных кніг, галоўным чынам рэлігійнай літаратуры. Але патрэбна яшчэ вялікая праца, каб выявіць і прааналізаваць каталогі бібліятэк з пункту гледжання ўліку у іх не толькі рукапісных, але і друкаваных рэлігійных кніг. Працуючы ў Цэнтральным гістарычным архіве ў Ленінградзе, намі выяўлены неапублікаваныя (рукапісныя) каталогі бібліятэк духоўных семінарыі і іншых рэлігійных устаноў, менавіта каталогі кніг бібліятэк Магілёўскай духоўнай семінарыі [5], Мінскай духоўнай семінарыі [6], рээстр кніг Беларуска-Літоўскай духоўнай калегіі Сінода [7], вопіс кніг бібліятэкі Супрасьляскага грэка-уніяцкага манастыра [8], вопіс кнігасховішча і пісьменства Мінскай гарадской Екацярынінскай саборнай царквы [9], каталог бібліятэкі Літоўскай уніяцкай семінарыі [10], каталог бібліятэкі Бабруйскага уніяцкага павятовага вучылішча [11] і інш. Так, аналіз каталога Магілёўскай духоўнай семінарыі, складзены бібліятэкарам Васілём Паповым у 1827 г., сведчыць, што тут ужывалася лагічная групоўка бібліяграфічных запісаў па розных прыметах. Спачатку ўсе бібліяграфічныя запісы на кнігі падзелены на дзве часткі: 1) кнігі для духоўнай асветы і 2) кнігі, якія не разлічаны на духоўную асвету (свецкія ці навуковыя). Унутры гэтых двух раздзелаў групоўка бібліяграфічных запісаў падаецца паводле моў (латынь, царкоўнаславянская мова, расійская, французская, нямецкая, польская). У межах моўных падраздзелаў ідзе сістэматычная групоўка (кнігі па багаслоўі, філасофіі, матэматыцы, гісторыі, мовазнаўстве, геаграфіі, медыцыне, мастацтве). Наяўнасць у бібліятэцы духоўнай семінарыі кніг па розных галінах ведаў, на многіх мовах сведчыць аб тым, што семінарыстам даваліся ґрунтоўныя веды не толькі па багаслоўі, але і па розных навуках. Нават гэты прыклад абвяргае сьвярджэнне асобных

беларускіх гісторыкаў, што асноўны фонд бібліятэк нават у свецкіх вучылішчах складаўся з кніг багаслоўскага і рэлігійна-маральнага зместу [12].

Пасля закрыцця манастыроў, якія да XIX ст. прынялі рымска-каталіцкую веру, па загаду ўрада Мураўёва кнігі з манастырскіх бібліятэк былі перададзены ў Віленскую публічную бібліятэку. У 1882 г. членам камісіі па стварэнні Віленскай публічнай бібліятэкі, гісторыкам і археографам Ф.М.Дабранскім было складзена і надрукавана “Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянские и русские”, дзе знайшлі адлюстраванне рукапісныя рэлігійныя кнігі з манастырскіх і царкоўных бібліятэк. Друкаваныя рэлігійныя кнігі, якія складалі значную частку друкаў Віленскай публічнай бібліятэкі, апісаны ў “Сістэматычным каталогу рускага аддзялення Віленскай публічнай бібліятэкі”, складзеным Д.Сталыпіным і Ф.Дабранскім (выйшаў у дзвюх частках у 1879—1880 гг.).

У другой палове XIX — пачатку XX ст. друкаваныя каталогі бібліятэк і кнігарняў атрымалі шырокае распаўсюджванне. Па нашых звестках, за гэты перыяд выйшла 65 друкаваных каталогаў і вопісаў кніжных магазінаў і бібліятэк царкоўных, свецкіх (публічных, спецыяльных, грамадскіх арганізацый, прыватных). Напрыклад, у 1909 г. дадаткам да штогодніка “Минская старина” надрукавана “Описание рукописного отдела и старопечатных книг библиотеки Минского церковного историко-археологического комитета” (вып. 1), падрыхтаванае А.Снітко. Бібліяграфічны запіс рукапісаў і друкаваных рэлігійных кніг вельмі падрабязна раскрывае змест, пералічваюцца экслібрысы, застаўкі, апісваецца вокладка, указваецца, адкуль паступіў рукапіс ці кніга.

Друкаваныя каталогі свецкіх бібліятэк і кнігарняў у большасці выпадкаў мелі сістэматычную групоўку бібліяграфічных запісаў. Рэлігійныя кнігі, якія былі ў фондах бібліятэк, апісваліся ў раззеле “Багаслоўе. Рэлігійныя кнігі”.

Напрыклад, “Каталог кнігам бібліотеки Оршанской городской Пушкинской библиотеки в г.Орше Могилевской губернии” (Орша, 1903) пачынаецца з аддзела “Богословие. Религиозные духовно-нравственные книги”.

Царкоўна-рэлігійныя кнігі з’яўляліся аб’ектам бібліяграфавання і ў так званых рэпертуарных ці агульнарэспектыўных паказальніках кніг, мэтай якіх з’яўлялася апісанне ўсіх рукапісных і друкаваных кніг, выдадзеных на тэрыторыі кампактнага пражывання пэўнага народа (нацыі) ці дзяржавы, або на той ці іншай нацыянальнай мове (нацыянальныя або дзяржаўныя бібліяграфічныя паказальнікі). У беларускай бібліяграфіі яны з’явіліся толькі ў другой палове XIX ст. М.Пелка-Палінскі, які выкладаў у Віленскім універсітэце, на працягу некалькіх гадоў займаўся складаннем рэспектыўнага паказальніка кніг і перыядычных выданняў, што выходзілі на тэрыторыі Беларусі. У 1874 г. ён завяршыў працу над “Спіскам кніг, што выйшлі ў Беларусі ад узнікнення кнігадрукавання да нашага часу” (сярэдзіна XIX ст. – *В.Л.*). Складаючы гэты паказальнік, М.Пелка-Палінскі вывучаў кнігі *de visu*, для чаго выкарыстоўваў багатыя зборы старадрукаваных кніг у бібліятэках Вільні. На жаль, бібліяграфічная работа вучонага Віленскага універсітэта засталася ў рукапісу і не атрымала шырокага распаўсюджвання.

Больш шырокае распаўсюджванне атрымалі друкаваныя рэпертуарныя паказальнікі, складзеныя рускімі вучонымі. Да іх належаць тры працы М.П.Пагодзіна (“Спіс віленскіх старадрукаваных выданняў паводле каталога Каратаева”, “Царкоўныя кнігі славянскія, старадрукаваныя ў Паўночна-Заходнім краі” і “Спіс старажытных помнікаў (XIV—XV стст.)”, праца П.А.Гільтэбранта “Пэралік па друкарнях і гадах заходнерускага старадруку царкоўна-славянскага перыяду” (1874), дзве працы А.І.Мілавідава “Старадрукаваныя славяна-рускія выданні, што выйшлі з заходнерускіх друкарняў XVI—XVIII стст.” і “Апісанне славяна-рускіх

старадрукаваных кніг Віленскай публічнай бібліятэкі (1491—1800)” (1908). У бібліяграфічных працах М.П.Пагодзіна, П.А.Гільтэбранта, А.І.Мілавідава апісаны друкаваныя, у тым ліку рэлігійна-царкоўныя, кнігі, выдадзеныя на тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю.

У канцы XIX – пачатку XX ст. вывучэннем і апісаннем рукапісных і друкаваных кніг займаўся вучоны-філолаг, беларус па паходжанні Я.Ф.Карскі. У адрозненне ад сваіх папярэднікаў ён паставіў перад сабой задачу выявіць і апісаць рукапісныя і друкаваныя кнігі, напісаныя на старабеларускай і новай беларускай мовах. У бібліяграфічным нарысе “Да пытання пра распрацоўку старой заходнеўскай гаворкі” (1893), а таксама ў фундаментальнай працы ў трох тамах і сямі кнігах “Беларусы” (1903—1922) Я.Ф.Карскі апісаў беларускія рукапісныя і друкаваныя кнігі з XIV ст. па 1921 г. уключна.

Асабліва старанна ён даследаваў і апісваў старыя беларускія помнікі (рукапісныя і старадрукаваныя). Пры разглядзе перакладаў царкоўных кніг са стараславянскай на беларускую мову ён указвае аўгараў перакладаў, выяўляе палеаграфічныя асаблівасці рукапісаў і друкаваных кніг, даследуе фанетыку, марфалогію, сінтаксічныя рысы, прыводзіць спісы незвычайных слоў.

Рэлігійныя кнігі (друкаваныя) побач са свецкімі знайшлі адлюстраванне таксама ў працы гісторыка беларускай літаратуры, бібліёграфа і бібліяфіла Рамуальда Зямкевіча, надрукаванай пад назвай “Беларуская бібліяграфія” ў папулярным выданні “Беларускі каляндар” на 1910 г. Тут апісана 100 беларускіх кніг кірылаўскага друку за XVI—XVIII стст.

І, нарэшце, трэба адзначыць грунтоўную працу В.У.Ластоўскага “Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі” (Коўна, 1926), у якой апісаны рукапісныя і друкаваныя беларускія кнігі з X па XVIII ст. Тут адлюстраваны 874 назвы важнейшых кніг, у тым ліку рэлігійных. У адрозненне ад

папярэдніх рэпертуарных паказальнікаў В.У.Ластоўскі прыводзіць шматлікія выпіскі з рукапісных і друкаваных кніг. Некаторыя з іх настолькі аб'ёмныя, што займаюць некалькі старонак, а асобныя, вельмі важныя помнікі перадрукаваны цалкам.

Праца В.У.Ластоўскага мае багаты даведачны апарат. Ён складаецца з агульнай прадмовы, уступных артыкулаў да храналагічных раздзелаў, слоўніка старабеларускай мовы, дапаможнага паказальніка імён і прадметаў, сістэматычнага паказальніка і паказальніка аўтараў, творы якіх былі выкарыстаны пры напісанні кнігі. Тут мы знаходзім шмат звестак па гісторыі рэлігіі, аб беларускіх землях, імён перапісчыкаў і друкароў рэлігійных кніг.

Асаблівай цікавасцю вызначаецца сістэматычны паказальнік, які складаецца з 20 раздзелаў. Варта падкрэсліць, што такія паказальнікі ажыццёўлены ў бібліяграфічных працах рэпертуарнага характару ўпершыню. Сем першых раздзелаў адведзены рэлігійнай літаратуры, менавіта: 1. Святое Пісьмо. 2. Творы айцоў царквы і рэлігійна-павучальная пісьменнасць. 3. Агіяграфічная пісьменнасць (аб святых). 4. Літургічная, малебная і хваласпеўная пісьменнасць. 5. Катэхізмы. 6. Апакрыфічная пісьменнасць. 7. Рэлігійна-палемічная пісьменнасць.

Трэцім відам крыніц беларускай бібліяграфіі, у якіх адлюстроўваліся рэлігійныя кнігі, з'яўляецца так званая латэнтная і афінная бібліяграфічная інфармацыя, якая змяшчалася непасрэдна ў кнігах ці метадычных матэрыялах. Яна бярэ свой пачатак менавіта з першых друкаваных кніг на старой беларускай мове. Бібліяграфічныя матэрыялы ў форме аглядаў упершыню з'явіліся ў прадмовах да выданняў вядомага беларускага асветніка-гуманіста і культурнага дзеяча першай паловы XVI ст. першадрукара Францыска Скарыны. Асноўнай крыніцай ведаў Ф.Скарына лічыў Біблію. Таму ён пачаў выдаваць кнігі Бібліі ў перакладзе на тагачасную беларускую мову не для богаслужэння, а для

адукацыі і асветы простага “паспалітага люду”, пад якім ён разумеў шырокія колы гараджан, дробнай шляхты і нават сялян. Па зместу прадмовы Ф.Скарыны нагадваюць бібліяграфічныя агляды кніг. Акрамя прадмоў да кожнай кнігі Бібліі, Ф.Скарына напісаў агульную прадмову да ўсёй Бібліі, дзе вылучыў 24 прадметныя рубрыкі з рэкамендацыяй 46 кніг. Тут Скарына паведамляе чытачу, што кніга прытчаў Саламона дапаможа яму навучыцца грамаце, “Кніга Іова” і пасланні апостала Паўла дадуць неабходныя звесткі па логіцы, а “Кніга цара Саламона” пазнаёміць іх з рыторыкай. У “Кнізе Ісуса Навіна”, кнігах Царстваў” і іншых чытач, на думку Ф.Скарыны, можа знайсці звесткі па арыфметыцы, геаметрыі, астраноміі.

Найбольш важнымі для чалавека Ф.Скарына лічыў сем свабодных навук: граматыку, рыторыку, логіку, арыфметыку, геаметрыю, астраномію і музыку. Таму ў прадмове да ўсёй Бібліі ён бібліяграфічнымі сродкамі прапагандаваў гэтыя навукі.

Гуманістычныя традыцыі кнігадрукавання Ф.Скарыны прадоўжылі прадстаўнікі рэфармацыйна-пратэстанцкага руху ў Беларусі Сымон Будны і Васіль Цяпінскі. Перакладаючы і выдаючы рэлігійныя кнігі, яны стараліся наблізіць іх да патрэб народа, зрабіць крыніцай ведаў, сродкамі асветы. У рэлігійных кнігах, выдадзеных С.Будным і В.Цяпінскім, публікаваліся прадмовы і пасляслоўі, у якіх змяшчалася бібліяграфічная інфармацыя.

У XIX – пачатку XX ст. рэлігійныя кнігі шырока выкарыстоўваліся ў мэтах выхавання і адукацыі. Як вядома, у 1869 г. пры Вучоным камітэце Міністэрства народнай адукацыі быў створаны спецыяльны аддзел [13], якому даручалася разглядаць кнігі, прызначаныя для народнага чытання, і выдаваць каталогі, спісы кніг для вучнёўскіх бібліятэк і народных чытальняў. Як бачна з “Праграмы няздэльных і святочных чытанняў пры пачатковых народных вучылішчах Віленскай губерні” [14], першыя раздзелы

рэкамендуоць чытаць Евангелле, Стары Запавет і Новы Запавет, іншыя духоўныя творы.

У наш час, у ХХІ ст., калі ў беларускім грамадстве абмяркоўваецца праблема ролі і значэння рэлігійна-царкоўных кніг у духоўным адраджэнні грамадства, вопыт, назапашаны ў папярэднія стагоддзі, можа дапамагчы ў вызначэнні формаў і метадаў бібліяграфавання духоўнай літаратуры.

1. *Калубовіч А.* Мова ў гісторыі беларускага пісьменства. 2. – Кліўленд (ЗША), 1978. – 238 с.

2. *Нікалаеў М.* Палата кнігапісна: рукапісная кніга на Беларусі ў Х – XVIII стагоддзях. – Мн.: Маст. літ., 1993. – С.217.

3. *Тамсама.* — С.214.

4. *Тамсама.* --- С.213—220.

5. *Копія каталога кніг, складаючых бібліотеку Могилевской духовной семинарии.* 1827 года, октябрь, 12 дня. – ЦГИА. Ф.834, оп. 3, ед. хр. № 3270.

6. *Ростись книгам библиотеки Супрасльского греко-униатского монастыря в пользу учрежденного при оном Ученого духовного училища по указанию училищным уставом форме составленная.* 1836. – ЦГИА. Ф.834, оп.3, ед.хр.3317.

7. *Белорусско-Литовская духовная коллегия Синода.* – ЦГИА. Ф.824, оп.1, 1803—1843, л.336.

8. *Каталог фундаментальной библиотеки Минской духовной семинарии.* 1897 г. – ЦГИА. Ф.834, оп.3, ед.хр.3269.

9. *Главная церковная и ризная опись Минской городской Екатерининской соборной церкви, составленная в 1855 году [Опись книгохранилища и письменности].* – ЦГИА. Ф.834, оп. 3, ед. хр. 2748.

10. *Каталог библиотеки Литовской униатской семинарии* 1829 г. – ЦГИА. Ф.824, оп. 2, ед. хр. 220.

11. *Каталог библиотеки Бобруйского униатского уездного училища.* 1836. – ЦГИА. Ф.824, оп. 2, ед. хр. 227.

12. *Гісторыя Беларускай ССР. Т.1.* Першабытнаабшчынным лад на тэрыторыі Беларусі. Эпоха феадалізму. – Мн.: Навука і тэхніка, 1972. – С.512.

13. *Ученый комитет МНП.* – ЦГИА. Ф.734, ед. хр.1516, 1817—1831, 1856—1917 гг.

14. *Объяснительная записка к воскресным и праздничным чтениям в народных училищах Виленской губ.* – [Вильно: тип. А.Зака, 1883]. – 23 с.

Л.У.Ляховіч,
ст. выкладчык

АСВЕТНИЦКАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ КІРЫЛЫ І МЯФОДЗІЯ Ў КАНТЭКСПЕ МЕНТАЛІТЭТУ І КАНФЕСІЙНЫХ АДНОСІН СЯРЭДНЯВЕЧЧА

Дзейнасць братоў Кірылы і Мяфодзія, асветнікаў і прапаведнікаў хрысціянства, стваральнікаў славянскай азбукі кірыліцы, шырока вядомая ўсяму свету.

Браты нарадзіліся ў г. Салуні (цяпер Салонікі ў Грэцыі), большасць даследчыкаў лічаць іх балгарамі. Кірыла (827—869), да прыняцця манаства Канстанцін, атрымаў адукацыю пры візантыйскім імператарскім двары, стаў святаром, працаваў бібліятэкарам патрыярха Фіція. Пазней быў прызначаны настаўнікам філасофіі, за што быў празваны Філасафам. У пачатку 860-х гг. з дыпламатычна-рэлігійнай місіяй наведаў хазар у грэчаскай калоніі Херсанес у Крыме. Мяфодзій (815—885) быў на ваеннай службе і 10 гадоў кіраваў адной з падуладных Візантыі славяна-балгарскіх абласцей, потым стаў ігуменам манастыра Паліхрон на беразе Мармуровага мора.

У 863 г. Кірыла і Мяфодзій былі запрошаны ў Маравію для прапаведзі хрысціянства на славянскай мове. Яны прыбылі сюды са створанай імі славянскай азбукай на аснове